

УКРАЇНА

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ, НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ ТА РЕЛІГІЙ

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД КУЛЬТУРИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
вул. Набережна, 29, м. Миколаїв, 54001 museumskr1913@ukr.net
Сайт: <http://www.museum.mk.ua/> Код ЄДРПОУ 05534216

№ 01-12 /144 від 12 квітня 2017 року

ВІДЗИВ

офіційного опонента на рукопис кандидатської дисертації

Андреева Андрія Сергійовича «Агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед переміщених осіб з України 1944-1953», прийнятої до захисту на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України (спеціальність 07.00.01 – історія України)

Влітку 1945 р. після остаточного краху нацизму у Європі просто не виявилось жодної країни, якої б не торкнулася проблема переміщених осіб. Навіть такі безініціативні спостерігачі «світової бійні» Швейцарія та Ліхтенштейн врешті-решт були вимушені прийняти тисячі осіб без громадянства. На жаль, український рахунок у цьому «великому переселенні народів» стоїть далеко не на останньому місці.

Феномен повоєнної радянської репатріації не новий для вітчизняної історіографії, ця проблематика була розроблена у працях М.В. Ковалю, Т.В. Пастушенка, С.Д. Гальчака, Г.Г. Грінченка та багатьох інших знаних фахівців. У дисертації А.С. Андреева розкривається той аспект проблеми, що раніше мав виключно загальноконтекстуальне висвітлення, як складова більш широкої проблематики. Представлена на рецензування дисертація є

першою комплексною роботою, присвяченою радянському ідеологічному та пропагандистському апарату під час здійснення репатріаційних заходів серед українських переміщених осіб у 1944 – 1953 рр. У зв'язку з чим ми констатуємо значимість цього дослідження як з точки зору узагальнення, так і з точки зору розробки та впровадження в обіг принципово нових наукових фактів. Також не слід забувати й про велике суспільне значення тексту А.С. Андрєєва. Він присвячений складному та багатогранному процесу боротьби агітаційно-пропагандистського апарату за людські долі. На нашу думку, ряд авторських концептуальних узагальнень надзвичайно важливі в контексті загострення політичної ситуації в нашій країні та посилення інформаційної конфронтації.

Проблема пропагандистської підтримки радянських репатріаційних заходів 1944 – 1953 рр. надзвичайно складна з теоритичної точки зору. По-перше, драма повернення розгорталась на фоні початкового етапу «Холодної війни» та раніше безпрецедентної роботи військових розвідок та спецслужб. По-друге, вивчаючи такі неоднозначні явища, як «пропаганда» та «ідеологія», мало бути просто істориком, також необхідна широка ерудиція в галузі психології, політичних наук, соціальної філософії та прикладному застосуванні інформаційних технологій.

Пропоноване дослідження має стандартну структуру з вступу, чотирьох розділів, висновків, переліку використаних джерел та літератури, додатків. Автором підготований доволі великий текстологічний матеріал (250 сторінок, з яких 189 - основний текст), що на нашу думку дещо перевищує оптимальний розмір подібних кваліфікаційних робіт. У вступній частині обгрунтована актуальність теми дослідження, визначено предмет та об'єкт, сформульована мета та завдання, визначений особистий авторський доробок та прикладне значення отриманих результатів. Перший розділ присвячений загальнотеоретичним проблемам: історіографії, огляду залученої джерельної бази та методологічного апарату. Другий розділ розкриває загально теоретичну та функціональну специфіку ідейно-пропагандистської роботи

органів репатріації УРСР, їх прикладні цілі та завдання. Також дисертант здійснив власну класифікацію об'єктів пропагандистського впливу та описав інституції, які його чинили. Третій та четвертий розділ у хронологічній послідовності висвітлюють хід, динаміку, кількісні та якісні зміни в радянській агітаційно-пропагандистській роботі у 1944-1953 рр. На наш погляд, така структурна організація дозволила розкрити заявлену проблематику повно та послідовно.

Серед очевидних здобутків А.С. Андреева слід зазначити:

Вдало підбрану, добре структуровану емпіричну базу дослідження. Автором опрацьований великий масив першоджерел, що дозволило ввести в науковий обіг принципово нову фактографію. Всього використані фонди 8-ми архівів України: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, державні архіви Вінницької, Волинської, Житомирської, Київської, Луганської та Хмельницької областей. На наш погляд, обрана стратегія є дуже вдалою. В цілому, два зазначених центральних архіви надають дуже детальну картину про діяльність відділу у справах репатріації при РНК УРСР (потім при РМ УРСР). Наш досвід вивчення аналогічного явища на базі Півдня України засвідчив, що одне й те саме розпорядження могло виконуватись зовсім по-різному, або взагалі ігноруватись. Маючи у власному розпорядженні матеріали 6-ти регіональних архівів, дисертанту вдалося доволі точно відтворити загальну систему та оцінити її ефективність.

Проведений огляд історичної літератури дозволив у повній мірі виявити евристичний потенціал дослідження та окреслити його спрямованість. На нашу думку, дисертантом підібраний надзвичайно вдалий методологічний інструментарій, чого ми на жаль не можемо сказати про понятійний апарат.

Дисертація виконана в позитивістському дусі, автор у хронологічній послідовності розкриває зміни у роботі радянської пропаганди з репатріантами залежно від історичних обставин. У повній мірі вдалося охарактеризувати інституційну інфраструктуру, яка забезпечувала

інформаційну обробку переміщених осіб та її зв'язок з самою репатріаційною системою. Визначаючи прикладне поле її діяльності, цілком слушно виділені два головні напрямки: агітація переміщених осіб на виїзд в СРСР та обробка тих громадян, які вже перебували під контролем радянської влади. А.С. Андрєєву вдалося визначити та описати пропагандистський інструментарій та методики з подальшим встановленням їх ефективності. Найбільшими досягненнями автора є чітке виокремлення специфіки інформаційної обробки саме українських переміщених осіб. Самобутність цього явища доводиться на основі широкої фактичної бази.

Зважаючи на кількісно-якісні характеристики використаної джерельної бази, ефективність методологічного апарату та наявність оригінального повністю самобутнього авторського доробку, ми констатуємо високий рівень виконання дисертації. Проте, вважаємо за необхідне вказати на певні недоліки.

1. На наш погляд дослідник зловживає прямими цитуваннями. Така надмірна «інсталяція» в текст фрагментів архівних документів, виступів офіційних осіб або точок зору вітчизняних науковців не псує аналітичної складової дослідження, але значно ускладнює сприйняття самого тексту.

2. Доволі необміркованим є звинувачення В.М. Земскова у використанні «радянських штампів» (с. 29). Проблема тут не стільки в тому, що дисертант, роблячи історіографічний огляд, зовсім невірно зрозумів роль цієї постаті у вивченні проблеми репатріації, а в тому, що він вступаючи в полеміку з одним з найавторитетніших фахівців у цій галузі зовсім не обґрунтував свою точку зору.

3. Спроба дисертанта окреслити термінологічний апарат власного дослідження цілком слушна. Проте, звернувшись до проблеми ідейно-пропагандистської роботи, неможливо обійтися без такого об'ємного поняття як «ідеологія». Напевно, саме тому дослідник робить помилку залучивши в якості моделі розуміння сутності та змісту пропаганди, він залучає сумнівну концепцію А. Цуладзе, яка в якості об'єктивних явищ виводить поняття

«негативна» та «конструктивна» пропаганда (с. 13). Такий підхід не те що суперечить дефініції терміну «пропаганда», який просто відображає комплекс методів, заходів та технік, що використовується для поширення ідей, він змушує нас прийняти ціннісний зріз проблеми, в якому існує абстрактне «добро» та «зло». Для уникнення таких пасток варто звертатися до досвіду авторитетних фахівців. Наприклад, у нашому випадку ним міг стати Гарольд Лассвелл та його класична робота «Техніка пропаганди у світовій війні», в якій «пропаганда» розуміється як звичайний інструмент.

4. Аналізуючи чинники, що мотивували Радянський союз проводити репатріацію, дослідник гіперболізував ідеологічний фактор. Наприклад: «Ідеологічна загроза, що її вбачали в самому факті тривалого перебування радянських громадян поза межами країни, часом переважувала економічні розрахунки» (с. 42). Справа в тім, що в Третньому рейху остарбайтери та військовополонені перебували поза межами будь-якого ідеологічного дискурсу. Сброси нацистів налагодити інформаційну обробку радянських громадян розпочались лише в рамках впровадження концепції тотальної війни Й. Гебельса на початку 1943 р., але ідея колективної боротьби з більшовизмом виявилась малоефективною, через досвід майже двоєлітнього перебування у таборах, який контрастував з новою риторикою НСДАП. Зовсім інша ситуація склалася після розгортання союзниками антирадянської пропаганди серед переміщених осіб. Проте, автор чомусь ігнорує цей факт. Хоча цілком очевидно, що ідеологічна складова репатріації зводилась не до ідейного переформатування, а протидії зриву самого повернення на батьківщину, що могло кардинальним чином підірвати міжнародний авторитет СРСР. У цьому відношенні сталінська політика була повністю позбавлена ідеократизму й переслідувала виключно прагматичні цілі. Також слід зазначити, що на фоні прагнення А.С. Андрєєва довести пріоритетність ідеологічного мотиву він повністю втрачає демографічний контекст репатріації. Справа в тім, що швидке повернення 5 млн. чоловік, серед яких

переважна більшість молодь до 25 років, значно пом'якшило демографічну катастрофу в Радянському союзі.

5. В окремих випадках автор долучає до пропагандистської діяльності ті практики радянського уряду, які в жодному разі не можна кваліфікувати таким чином. Наприклад, інтерв'ю начальника відділу у справах репатріації при РНК СРСР Ф.І. Голікова у газеті «Правда» за листопад 1944 р. позиціонується як концепт всієї пропагандистської кампанії з повернення репатріантів (с. 50). Така точка зору певною мірою нагадує «спідміну понять», тому що ця публікація взагалі не мала на меті вплинути на переміщених осіб, станом на осінь 1944 р. це було технічно неможливо. Окрім цього, цей матеріал був адресований широкому загалу радянських громадян, яких готували до масового повернення їх співвітчизників. Ті ж положення, які автор кваліфікує як цілі пропаганди просто відображають загальну державну політику.

6. Кваліфікуючи репатріацію як насильницький процес, А.С. Андреев намагається визначити основних акторів протидії радянській політиці. Однією з ключових тез є думка про те, що знайомство з західним способом життя мотивувала багатьох переміщених осіб до еміграції. Ми поділяємо таку точку зору, але хочемо зазначити, що дисертант невиправдано розширив цю категорію. Справа в тім, що переважна більшість військовополонених та східних робітників перебувала у настільки екстремальних умовах, що знайомство з західною цивілізацією мало доволі сумнівний ефект. Разом з тим, долі окремих східних робітників складались відносно добре, але гуманне ставлення німецького оточення зовсім не означає виникнення у них бажання не повертатися додому. До того ж, явно хибною є спроба автора обґрунтувати власну точку зору на основі наративів колишніх східних робітників, опублікованих у 2000-х рр. (с. 45). Ці тексти відображають сучасне розуміння досвіду примусової праці, яке далеко не завжди відповідає тій точці зору, яку поділяв очевидець у 1941-1945 рр.

7. На наш погляд, автор доволі вичерпно та професійно описав усі засоби пропаганди, що знаходились в арсеналі репатріаційних органів УРСР. Проте, в окремих випадках варто було б торкнутися теоретичних аспектів проблеми. Наприклад, на ст. 105 автор вичерпно розкриває значення візуальної пропаганди в першу чергу агітаційних плакатів. Ось тут слід було розкрити загальні композиційні та семантичні якості цього різновиду «агітарту».

8. В окремих випадках дослідник плутає агітаційні акції з процесом інтеграції репатрійованих громадян у радянське суспільно-політичне життя. Наприклад, теза про їх залучення до соцзмагань як форму пропагандистської обробки не витримує критики (с. 119). Оскільки, тоді слід довести, що у їх випадку «стаханівщина» якимось чином відрізнялась від загального радянського контексту. Мало того, репатріанти у виробничих колективах були представлені перманентно, а спроби їх зведення в цілісні підрозділи для покращення агітації мали негативні наслідки у вигляді численних скарг. Тому, обласні комісії у справах репатріації лише вели облік трудових досягнень репатріантів. Також А.С. Сергеев тлумачить участь у соцзмаганнях як засіб «легітимізації» репатрійованих, що не може відповідати дійсності, так як формально вони мали ті ж самі права, що й решта громадян (с. 121).

9. Незважаючи на те, що мета автора полягала у вивченні методів і особливостей агітаційно-пропагандистської діяльності органів радянської влади серед українських переміщених осіб слід було звернути увагу на загальний історичний контекст, а саме розгортання Холодної війни, що розпочалось вже навесні 1945 р. Справа в тім, що фактичне невиконання союзниками положень Ялтинського договору розпочалося не наприкінці 1945 р., а вже в квітні. Напевно, саме тому радянська влада виявилась не готовою до масової агітаційно-пропагандистської роботи, що на нашу думку А.С. Сергеев блискуче довів. Очевидно, недостатня розробка проблеми загострення конфронтації колишніх союзників по антигітлерівській коаліції спричинила те, що дослідник не звернув увагу на ту обставину, що основним

об'єктом радянської агітації були саме 2 млн. громадян СРСР, що опинилися на території Франції, Скандинавії, англійської та американської окупаційних зон Німеччини. Твердження про те, що союзники без згоди передавали переміщених осіб радянській стороні не зовсім вірно (с. 68). Численні матеріали архівних справ, опитувальних анкет та джерел особистого походження демонструють численні випадки прямої агітації на виїзд в західні країни, переховувань втікачів, протидію радянським репатріаційним місіям, створення та розробки агентурних мереж в середовищі таборів для переміщених осіб. В цілому, аналогічні процеси відбувались і в середовищі німецьких військовополонених в СРСР і відповідали своєму історичному контексту. Проблема поданого до захисту дослідження в тому, що автор через абстрагування від ідеологічної та політичної конфронтації Заходу та СРСР у 1945-1953 рр. не виділив в якості окремого явища радянську контрпропаганду, спрямовану на боротьбу з риторикою колишніх союзників. Хоча певні аспекти проблеми описані на високому рівні, наприклад, процес підготовки агітаційних листів (с. 150), які, до речі, адресувались в першу чергу тим особам (автор також упускає з уваги цей факт), що опинились в руслі англо-американської антирадянської пропаганди, яка поширювала дві головні точки зору: 1. Радянський союз настільки зруйнований війною, що нормальне життя у ньому буде можливим дуже не скоро; 2. Усіх переміщених осіб радянська влада вважає зрадниками, тому на них очікують концентраційні табори. Після завершення масової репатріації наприкінці 1946 р. основною роботою репатріаційних органів СРСР стала саме ліквідація наслідків саботування з боку англо-американської сторони та боротьба за кожну окремо взятую переміщену особу.

Усі вище перераховані зауваження відносяться до категорії рекомендацій та побажань, які дисертанту слід врахувати у своїй подальшій науковій діяльності. Вони не впливають на загальний високий рівень виконаного дослідження. Офіційний опонент вважає, що дисертація Андрія Сергійовича Андреева є повністю самостійним і оригінальним дослідженням,

виконаним на належному науково-теоретичному рівні та на основі ґрунтовного вивчення широкого комплексу різноманітних джерел і літератури. Отримані автором науково обґрунтовані результати в сукупності становлять завершений варіант комплексного вивчення надзвичайно складного феномену агітаційно-пропагандистської діяльності радянських репатріаційних органів серед переміщених осіб з України в 1944-1953 рр. Дослідник на високому теоретичному рівні охарактеризував форми і методи радянської агітації, встановивши їх ефективність, а також довів їх людиноненависницький характер, тому отримані в процесі дослідження наукові факти актуальні не лише в рамках історичної науки, а й можуть бути використані у прикладній сфері застосування інформаційних технологій. Праця здобувача є помітним внеском в історіографію історії України періоду Другої світової війни.

Автореферат кандидатської дисертації відповідає усім вимогам та у повній мірі розкриває зміст дослідження А.С. Андреева.

Офіційний опонент зазначає, що рукопис дисертації Андреева Андрія Сергійовича «Агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед переміщених осіб з України 1944-1953» відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

12 квітня 2017 року, м. Миколаїв

Офіційний опонент –
кандидат історичних наук, заступник
директора з наукової роботи
Миколаївського обласного
краєзнавчого музею

В.В. Чернявський